

DATE PRIVITOARE LA ORAȘUL ȘI CETATEA DEVA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

CONSTANTIN TANĂSESCU

Anii premergători și de început ai veacului al XVIII-lea, pentru sud-estul Europei, sînt marcați de slăbirea accentuată a puterii otomane și de presiunea crescîndă a celei habsburgice ca urmare a înfrîngerilor succesive suferite de Poartă. Alungarea turcilor de sub zidurile Vienei, bătăliile pierdute de către aceștia la Mohács și Zenta, urmate de pacea de la Carlowitz¹, cit și sfîrșitul răscoalei curuților pecetlură supunerea Transilvaniei față de Casa de Habsburg și, implicit, sfîrșitul suzeranității otomane².

În aceste circumstanțe, orașul Deva cu vestita-i cetate vor intra, împreună cu alte 11 cetăți, în anul 1687, sub stăpînire austriacă³. Pînă la această dată, stăpînul cetății și al domeniului ei fusese principele Aoațiu Barcsay care, la 1648, fiind comite al comitatului Hunedoara, le primea în dar de la Gheorghe Rákoczy al II-lea⁴. Pătrunderea în Transilvania, prin mijloace militare dure, a oștilor austriece sub comanda generalului Antonio Caraffa, vestit prin cruzimea sa, va reaminti înfricoșătoarea epocă a lui Castaldo (1551—1553) și, mai ales, pe cea a lui Basta (1601—1604), intrucît ei vor lăsa în urma lor „cele mai triste și mai odioase amintiri în sufletul populațiunii transilvane”⁵.

Caraffa smulgea Stărilor Transilvaniei, întrunite la 10 mai 1688 la Făgăraș, recunoașterea „protecției imperiale” („Volentes nolentes, proteget vos Sua Maiestas”! — Vreți nu vreți, vă protejează maiestatea sa!)⁶. Consfîntirea acestor stări de fapt se va produce prin cunoscuta diplomă leopoldină (4. XII 1691) prin care „Transilvania înceta să mai fie un principat independent”, iar peste cîțiva ani, prin art. 1 al păcii de la Carlowitz, se confirma acest lucru⁷.

Din această epocă, de început de veac XVIII, avem o imagine a cetății și orașului Deva (o „veduta da mezzo giorno di Deva”) într-o stampă executată de Stefan Welzer din Brașov după desenul inginerului Giovanni Morando Visconti din anul 1699⁸ (fig. 1).

¹ A. Oțetea, *Istoria lumii în date*, București, 1969, p. 186, 189.

² *Istoria României* — compendiu, București, 1969, p. 231.

³ E. Szabo, *Die Burg von Deva*, Deva, 1910, p. 22.

⁴ O. Floca, Ben. Bassa, *Cetatea Deva*, București, 1965, p. 21; E. Szabo, *op. cit.*,

⁵ I. Lupaș, *Sfîrșitul suzeranității otomane și începutul regimului habsburgic în Transilvania*, în *Analele Academiei Române*, Seria III, Tom XXV, Memoriu 19, p. 3 (807), 9 (813).

⁶ *Din istoria Transilvaniei*, Ed. Acad. R.P.R., I, 1961, p. 225; *Ist. Rom.*, III, 1964, p. 487 și urm.

⁷ *Ibidem*.

⁸ E. Veress, *Déva vára és uradalma 1640-ben I. Rákoczy György fejedelem idejében (1630—1648)*, Deva, 1906, p. 1.

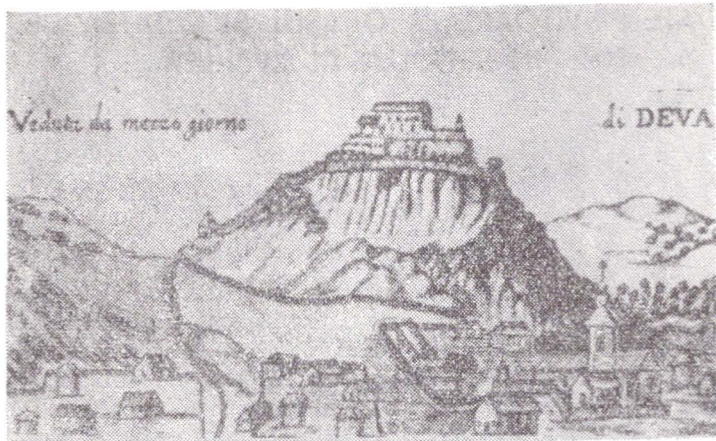

Fig. 1. — Stampă cu cetatea Deva după desenul lui Giovanni Morando Visconti

Vorbind mai întâi despre cetate, vom reaminti anul 1269 drept an al primei atestări documentare⁹ a cetății regale din Deva, deși Bielz¹⁰ relatează că ea a fost construită „jedenfalls vor 1269“ („în orice caz înainte de 1269“). În același loc mai spune că ea „wurde 1510 von Grund aus renoviert“ („a fost renovată din temelie în 1510“), după cum Neigebaur¹¹, fără a indica vreun izvor, fixează și el timpul construirii cetății în anul 1510, adăugînd însă că ea are fundații mai vechi. Primele date, destul de sărace în amănunte, privind lucrări de reparații și de întărire a cetății, se găsesc în scrisoarea generalului Castaldo adresată, la 27 septembrie 1551, suveranului său, împăratul Ferdinand I, din care rezultă că cetatea era în paragină, dar că el va lua cuvenitele măsuri¹².

Noi lucrări de reparații se vor efectua în 1582 de către Geszty Francisc. Fiind rudenie după mamă cu Sigismund Báthory, acesta îl face pe Geszty „supremus capitaneus“ peste oștile din Transilvania și stăpîn al cetății și domeniului Deva. Cu prilejul reparațiilor, se va pune și o inscripție¹³.

Următoarele lucrări la cetate se vor face între anii 1613 și 1640, cînd stăpînii cetății erau principii Gabriel Bethlen și fratele acestuia, Ștefan. Pe lângă reparații, acum se va ridica bastionul circular și se vor adăuga unele întărituri. Vor urma lucrările efectuate de generalul

⁹ M. Schuster, *Schloss Deva in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1905, p. 12.

¹⁰ A. Bielz, *Die Burgen und Ruinen in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1899, p. 69.

¹¹ J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851, apud M. Schuster, *op. cit.*, p. 11.

¹² E. Veress, *Déva és környéke Castaldo idejében*, Kolozsvár, 1898, p. 18.

¹³ E. Veress, *Geszty Ferencz várkapitány*, Deva, 1898, p. 3 ș.u. Textul inscripției: „FRANCISCUS GEZDI DE EADEM GEZD — 1582. — QUAE TEMPORA DESTRUXERUNT TRANSYLVANIAE GENERALIS SOLERTIA RESTAURAVIT.“ (Ceea ce vremurile au distrus a restaurat iscusința generalului Transilvaniei).

Fig. 2. — Planul orizontal al cetății Deva (sec. XVII)

Steinvillie, cînd cetatea va fi renovată și suplimentar întărită, adăugindu-i-se noi bastioane și fortificații¹⁴. La poalele cetății, acesta a construit vestitul „șanț”, o fortificație din pămînt și lemn, cu trăsături geometrice variate și simetrice, prevăzută cu șanțuri pline cu apă, asemănătoare tipului de fortificații în formă de stea¹⁵ (fig. 2).

Aflată pe un con vulcanic, la o înălțime de peste 180 de metri de la nivelul localității, cetatea își asigura apa de băut prin sistemul cisternelor zidite (în vreme de război) și prin transportul cu butoaiele (în vreme de pace). Ipoteza alimentării cetății cu apă prin conducte de argilă arsă sau din lemn, de la izvorul de pe dealul învecinat, nu poate fi verosimilă. La fel, și mai puțin verosimilă este afirmația că sus în cetate, în stratul de rocă vulcanică, ar fi existat nu una, ci chiar două fîntîni.

¹⁴ M. Schuster, *op. cit.*, p. 50.

¹⁵ K. Faulmann, *Illustrierte Geschichte der Wissenschaften*, Wien, Pest, Leipzig, 1890, p. 401—403 cu referire la fortificații.

Fapt cert rămâne că Steinville, în 1719, a refăcut cisterna existentă. Sistemul acesta de alimentare cu apă de băut era simplu și eficient și se baza pe colectarea apelor pluviale de pe o parte din acoperișuri (în 1751, doar o mică parte dintre acestea erau acoperite cu țiglă, restul numai cu șindrilă)¹⁶. Ele aveau pantele de scurgere spre interior, iar apa de ploaie era filtrată prin straturi succesive de pietriș și nisip, apoi, adunată într-un fel de fântină (cisterna propriu-zisă), era scoasă cu o roată ce acționa un fus cu lanț și găleată. Se spune că apa era foarte bună la gust. La terminarea acestei lucrări, s-a pus o inscripție deasupra intrării la cisternă¹⁷. Inscripția s-a pierdut de mult; pe locul cisternei acum se află un monument ridicat în memoria lui David Francisc (1510—1579), care a fost închis în cetate, unde de altfel a și murit în anul 1579¹⁸.

Inscripția de la cisternă are, în condițiile de aspră asuprire feudală, o semnificație deosebită, deoarece ea avertizează și confirmă că „neimblinzii răsculați“, adică masele de iobagi și de jeleri, erau atît de active în lupta lor permanentă pentru dreptate socială, încît ei constituiau o problemă la fel de arzătoare ca și cea a pericolului turcesc.

Alte lucrări de restaurare și de reparații vor fi executate în 1752 de către generalul-comandant al Transilvaniei, contele Maximilian Ulisse Bröune, atît la cetate cît și la fortificațiile exterioare, cu care prilej se va pune o placă cu o inscripție¹⁹.

Ultima renovare se va efectua între anii 1817 și 1829. Cu acest ultim prilej s-a pus și o placă cu inscripția: „Franciscus I restauravit, 1829“ („restaurat de Francisc I, 1829“).

La 14 august 1849, explozia depozitului de pulbere, cuprinzînd o cantitate de 14 tone de exploziv, avea să distrugă cetatea Deva pentru totdeauna²⁰.

Etapele sau perioadele de construire propriu-zise a cetății nu sînt cunoscute, iar starea actuală a ruinelor nu a ajutat prea mult la identificarea acestora. Totuși, din practica generală a construirii cetăților medievale, se știe că meșterii și zidarii cei mai pricepuți — așa cum afirmă și Piper²¹ — au venit din vechile provincii romane, bogate în astfel de experiență, adică din Italia și din Imperiul roman de răsărit, fapt ce vizează și cetatea din Deva. Nu vom intra în amănunte care, acum,

¹⁶ M. Schuster, *op. cit.*, p. 25.

¹⁷ *idem*, p. 20. Textul inscripției:

„ME AEDIFICAT STEINVILLE ILLIS UT PORRIGAT UNDAM
VINCERE QUI CUIPUNT TURCAS ARCEMQUE TUERI
FORTITER INDOMITOS QUOQUE DEBELLARE REBELLES“.

¹⁸ E. Szabo, *op. cit.*, p. 15. — Este fondatorul și primul episcop al bisericii unitariene, curent antitrinitar imbrățișat de populația săracă.

¹⁹ E. Szabo, *op. cit.*, p. 24—25; HTRTE, XII, 1901, p. 107. Inscripția suna așa:
„QUAE TEMPORA DESTRUXERUNT ULISSIS TRANSILVANIAE
GENERALIS SOLERTIA RESTAURAVIT — 1752“.

(Ceea ce vremurile au distrus a restaurat iscusința lui Ulisse generalul Transilvaniei — 1752).

²⁰ M. Sofronie, *Revoluția de la 1848 în părțile Devei — File dintr-un manuscris transilvănean*, în *Magazin istoric*, II, iunie 1968, p. 37—38.

²¹ O. Piper, *Burgenkunde. Forschungen über gesamtes Bauwesen und Geschichte der Burgen innerhalb des deutschen Sprachgebietes*, München, 1893, p. 82 ș.u. apud M. Schuster, *op. cit.*, p. 11.

nu-și au locul, ci vom arăta, în treacăt, câteva aspecte ce ar putea fi mai bine cercetate ulterior.

Se știe că Flavius Vegetius Renatus (secolul IV e.n.), care sintetizase în cele 21 de puncte regulile sale de artă militară, a jucat, prin studiul său, un însemnat rol în Evul Mediu, până în secolul al XV-lea, deoarece concepția sa despre război corespunde în acel timp, în multe privințe, sistemului feudal²². Citindu-l în ceea ce privește cetatea Deva, Schuster face referiri la termenul de cetate (burgos în greacă, burgus în latina medievală, Burg în germană) și amintește modul de procurare a apei pentru orașe și castele, precum și perioadele sau fazele de construire a cetăților de piatră, de la primele începuturi și până la introducerea arballetei, adică din primul mileniu al erei noastre și până în anul 1200.²³ Aceste referiri vor să întărească opinia că cetatea a fost construită înainte de 1269. Unul dintre semnele care ar indica acest lucru ar fi drumul de acces spre cetate și, în acest sens, se face trimitere la Marcus Vitruvius Pollio (sec. I e.n.), care spune: „Trebuie avut în vedere ca accesul la ziduri să nu fie ușor, ca drumurile la porți să nu ducă direct ci întortocheat. Drumul trebuie să fie astfel trasat încât cel care se apropie să-și îndrepte spre zid partea dreaptă a corpului, cea care nu este protejată de scut”.²⁴ Or, cetatea Deva îndeplinea perfect această prescripție deoarece „drumul cetății” urca spre vârful conului de piatră de la stînga spre dreapta lăsînd, în acea epocă de folosire a arcului și săgeții, să fie expusă tocmai partea corpului neapărată de scut.

Există totuși, încă și astăzi, aspecte neclarificate, legate mai ales de tehnica de construcție, care pot deruta sau crea echivocuri. De pildă, la poarta a doua se găsesc semne evidente de instalație pentru un „cal de priză”, adică pentru un grătar metalic de închidere prin cădere. Utilizarea acestuia este condiționată însă de existența unui etaj pe această poartă, etaj care de mult nu mai este menționat. Nu este clarificată nici problema drumului de strajă, deși zidurile exterioare dintre porți au urme care par să dovedească că aici au existat cîndva birne de susținere pentru platforma acestui drum. De asemenea, se poate observa cu ușurință cum drumul de acces până la poarta principală a cetății făcea, începînd de la poarta a doua, un ocol de 360 de grade, trecea pe lângă bastionul circular, de unde o lua în urcuș pe un pod de palee pînă ajungea, cu o mare diferență de înălțime față de sol, la podul basculant ce era acționat cu lanțuri puternice la intrarea propriu-zisă în cetate. Din păcate, nici aici nu se păstrează amănunte de construcție.

Semne de întrebare a ridicat și existența unui donjon, turn principal al oricărei cetăți medievale. Nici unul dintre desenele, schițele sau stampele de epocă nu dau vreun indiciu în acest sens. Tot la fel, lipsesc cu desăvîrșire vestitele semne de pietrar, care ar putea trăda epoca zidirii.

²² K. Faulmann, *op. cit.*, p. 90.

²³ *Vegetii Flavii de re militari libri quator*, Antwerpiae, 1595, 80 liber IV, caput X, apud M. Schuster, *op. cit.*, p. 13.

²⁴ Vitruvius, *De Architectura libri X*, Venetiis, 1567, apud M. Schuster, *op. cit.*, p. 18.

Cetatea a fost, din cite se știe, în mod repetat reclădită, mărită și renovată, fără să fi rămas planuri sau detalii de execuție ale acestor lucrări.

Unele date privind descrierea cetății și orașului Deva ne sînt oferite abia în secolul al XVIII-lea. M. Schuster arată că a folosit un număr de 25 de planuri sau schițe, dintre care 7 din sec. XVIII, iar 18 din cel următor.²⁵ Spre exemplificare, vom aminti doar cel mai vechi plan, pe cel din 1751, care are următoarea legendă în colțul din stînga sus: „Plan al castelului de deal și al șanțului Deva, împreună cu cel al tirgușorului cu același nume din vecinătate și a zonei din împrejurimi. A fost executat din înaltul ordin al excelenței sale domnul general șef de campanie și general-comandant în Transilvania, conte Broune, și luat în execuție în vara anului 1751”. În colțul din dreapta jos al planului se află următoarea legendă: „A. Castelul Deva; B. Șanțul; C. Cărmăzizi; D. Casa cu provizii; E. Linie de apărare în spatele căreia pot sta în tabără 5 pînă la 6 batalioane; F. Mănăstirea franciscană; G. Biserica calvină; H. Biserica valahă; I. Casa și grădina seniorială a contelui Haller (aparținind castelului)” (Fig. 2).

Un alt plan, din același an 1751, arată destinația încăperilor la ambele etaje ale cetății²⁶, precum și zonele exterioare. Dintre toate acestea, fără a intra în amănunte, vom aminti doar: porțile exterioare, poarta din fața marelui pod basculant, camerele de gardă, închisoarea, arsenalul, bastioanele, depozitele de tot felul, cisterna, cazematele, spălătoria și bucătăria, spațiile dintre ziduri, Belvedere, curtea interioară și altele, iar în cele 20 de încăperi-locuință se includ cele ale comandamentului, camerele pentru trupă și altele.²⁷

În altă ordine de idei, vom aminti că îndeobște cetățile medievale de acest fel aveau prevăzute, pentru cazul de ocupare iminentă sau de lung asediu, niște ieșiri de siguranță. La cetatea Deva acestea nu au fost găsite, deși o vie tradiție orală vorbea despre existența lor, iar cîteva referiri scrise oferă unele indicii. Astfel, A. Bielz spune că „un coridor subteran lega această parte de sus (a cetății) cu locuința comandantului și cu brutăria, aflate mult mai jos”.²⁸ O altă sursă repetă: „... se spune că cetatea avea o subterană cu ieșire la brutăria militară care se afla la poalele dealului”.²⁹ M. Schuster adaugă: „Prin așa numitele ieșiri castelul era pus în legătură directă cu „șanțul” aflat jos în vale. O ieșire ducea pe deasupra porții a doua, în jos, prin capătul de nord al „șanțului” la galeriile de mină. Cea de a doua ieșire ducea de la Belvedere, la capătul de sud al „șanțului”.³⁰

Revenind la evenimentele de început de secol XVIII, se poate reaminti că agitațiile antihabsburgice continuă și culminară, în anul 1703, cu izbucnirea răscoalei „curuților” de sub comanda lui Francisc Rákoczy al II-lea, căruia i se alăturară masele asuprite, împotriva „lobonților”,

²⁵ M. Schuster, *op. cit.*, p. 24.

²⁶ *idem*, p. 24—26.

²⁷ *ibidem*.

²⁸ A. Bielz, *op. cit.*, p. 70.

²⁹ S. Moldovan, *Ardealul, II*, Ținuturile de pe Mureș, Brașov, 1913, p. 72.

³⁰ M. Schuster, *op. cit.*, p. 25.

partizani ai Habsburgilor. Dieta întrunită la Alba-Iulia în 1704 alese pe Rákoczy drept principe cu condiția să respecte autonomia Transilvaniei. La Deva, în anul 1706, după un asediu de 4 luni, armatele răsculate cuceriră cetatea. Dar, la 1 mai 1711, prin trădarea lui Károlyi, se încheia pacea de la Satu-Mare și astfel Transilvania, și odată cu ea și Deva, ajungea sub stăpânirea Casei de Habsburg.³¹

Încă în anul 1711, asupra Transilvaniei se va abate ciuma, o boală de vite și chiar lăcustele, iar în noaptea de 17 octombrie se va simți un cutremur înfricoșător. Despre efectul acestora în părțile hunedorene nu dispunem de informații de amănunt.³² Tot la fel, nu deținem amănunte nici despre marea secetă din anul 1718, despre care relatează G. Barițiu,³³ secetă ce va provoca o mare foamete și va fi urmată de ciuma care va secera mii de vieți timp de câțiva ani. Același autor ne informează că la 1720, imediat după moartea lui Steinville, în comitatul Hunedoara începură o serie de abuzuri din partea nobililor și a funcționarilor fiscalului. La Dobra, românii bătând clopotele în dungă, se răsculară și porniră asupra localității Deva și ocupară cetatea. La scurtă vreme însă, fură învinși și scoși din cetate.³⁴

Situația economică și socială a orașului o găsim redată pe scurt în conscrierea făcută în anul 1723.³⁵ Din această conscriere rezultă că Deva era un opid, adică un târg, că era așezat între dealuri cu vii, nu departe de Mureș, iar locuitorii săi erau români și maghiari. În afară de proprietarii cu pământ mult și de nemeșii cu o sesie, în opidul Devei existau țigoveți, cițiva iobagi și jeleri, precum și corăbieri^{35a} și coloniști bulgari care nu aparțineau de oraș. Din relatere mai rezultă că, datorită caracterului eterogen al locuitorilor, nu se putea face o împărțire echitabilă a îndatoririlor, se întâmpinau greutăți în păstrarea ordinii, iar toate acestea făceau ca starea târgului să lase de dorit. Viile erau laudate pentru vinul lor bun, Mureșul era bogat în pește, iar morile aparțineau fiscalului. În schimb, pădurile erau puține, ele fiind tăiate pentru consolidarea fortificațiilor, după cum finetele, în bună parte, încăpuseră în miinile armatei.

Conscripția pentru dări din anul 1727 arată că în Deva erau 14 cetățeni aparținând târgului (comercianți, meseriași etc.), precum și 24 de iobagi, 34 de jeleri și 48 de alte categorii sociale. Numărul nobililor nu era consemnat.³⁶

În vechiul cimitir ortodox, de pe actuala stradă Călugăreni, se mai află și astăzi un turn izolat, construit lângă vechea biserică românească, care apoi a fost demolată. Textul chirilic al pisaniei arată că turnul a fost construit în anul 1727. Nicolae Iorga, în urma vizitei făcute în anul

³¹ A. Oțetea, *op. cit.*, p. 186, 189.

³² *Transilvania*, 1869, nr. 24, p. 291.

³³ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1889, I, p. 227.

³⁴ *idem*, p. 277.

³⁵ *Hunyad*, Deva, 1890, nr. 51.

^{35a} B. Bassa, *Transportul sării pe Mureș în secolele XVIII—XIX*, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 141—148.

³⁶ I. Frățilă, I. Jivan, *Deva în preajma răscoalei de sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan*, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 74.

1906 în Transilvania, va vorbi despre biserică spunînd că ea a fost înălțată „în sâtuceanul românesc al Devei, de generalul împărătesc și Ban al Olteniei cucerite de austrieci, Gheorghe Cantacuzino, cum se pare a dovedi o însemnare de pe Evanghelia lui Șerban-Vodă, păstrată în biserica nouă”³⁷. Tot la fel, Ștefan Meteș îl socotește pe G. Cantacuzino și neamul său drept ctitori ai bisericii din Deva.³⁸

În anul 1731, împăratul Carol al VI-lea dona domeniul și cetatea Deva ducelui Iuliu Visconti, care însă, în 1743, le vinde contelui Johann Haller și soției acestuia Sofia Daniel, cu suma de 60.000 de galbeni. Cetatea rămîne în continuare sub ocupația militară.³⁹ În clădirea Magna Curia (azi sediul Muzeului județean), construită în secolul al XVII-lea, probabil cea mai veche dar și cea mai impunătoare zidire din acele vremuri, familia Haller și-a lăsat pînă în ziua de azi, în ceea ce privește heraldica, însemnele blazoanelor sale. În sala mare a clădirii se poate vedea: leul, reprezentînd semnul familiei Haller și lebăda cu gîtul străpuns de săgeată, cel al familiei Daniel. Deasupra acestora domină un fînix în flăcări.

Prima școală la Deva, sub forma unui gimnaziu reformat, o găsim menționată în anul 1593. N. Iorga indică anul 1766 drept anul în care preda aici dascălul Iafet, deși pare să fi existat o școală încă în 1720. Dar se mai știe că în 1733 a fost înființată o școală elementară romano-catolică din fondul de 1.000 de florini donat de o anume Ana Dojin.⁴⁰

Într-o lucrare despre Transilvania, atribuită pînă nu de mult contelui Bethlen Nicolae, dar care în realitate aparținea abatelui Dominique Révérend, lucrare publicată la Rouen și nu la Amsterdam, așa cum ar rezulta din foaia de titlu a cărții, găsim cîteva referiri interesante.⁴¹ Abatele Révérend, în calitatea sa de trimis al regelui Ludovic al XIV-lea în Transilvania, avea să cunoască pămîntul, locuitorii și istoria țării, inclusiv comitatul Hunedoara. Despre cetate va spune că: „... le château de Deva est plus grande et la meilleure forteresse de toute la Transilvanie, je pourrais dire même de l'Europe avant l'invention des Bombes”. („Castelul Deva este cea mai mare și cea mai bună fortăreață din toată Transilvania aș putea zice chiar din Europa, înainte de inventarea armelor de foc”).⁴²

Trebuie remarcat faptul că fortificația feudală suprapune locuiri mai vechi aparținînd neoliticului, epocilor bronzului, hallstattului, dacică și romană.⁴³ Încă vom reține că cetatea Deva, în toată perioada feudală, a fost într-adevăr vestită și puternică, ea slujind unor reale necesități de ordin militar-strategic și, în aceeași măsură, unora de reprimare a

³⁷ N. Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, București, 1939, ed. II, p. 187.

³⁸ Șt. Meteș, *Istoria bisericii românești din Transilvania*, Sibiu, 1935, p. 363.

³⁹ M. Schuster, *op. cit.*, p. 52.

⁴⁰ C. Stoica și colab., *Din istoria învățămîntului hunedorean*, Deva, 1973, p. 24—25, 27.

⁴¹ S. Iosipescu, C. Anton-Manea, *Un trimis al Regelui-Soare în Transilvania*, în *Magazin istoric*, X, nr. 11, 1976, p. 12—15.

⁴² *Mémoires historiques du comte Bethlem Niklos contenant l'histoire des derniers troubles de Transilvanie*, I-partie, à Amsterdam, MDCCXXXVI, p. 145.

⁴³ Pentru aceste descoperiri vezi: O. Floca, în OCD p. 207 și urm.; I. P. Albu, în *Sargetia*, VIII, 1971, p. 57—60; *idem*, *Apulum*, IX, 1971, p. 140; I. Andrițoiu, *Sargetia*, X, 1973, p. 11—22.

mișcărilor țărănești îndreptate împotriva claselor exploatare. Nu întâmplător N. Iorga o va numi „cuib de tiranică stăpînire”.⁴⁴ Cu timpul însă, eficacitatea crescîndă a artileriei de asediu avea să-i diminueze, în mod treptat, din importanță.

Ciuma, semnalată în anul 1785 în Transilvania, Banat și Ungaria apăsătoare și la Deva, unde — cum aflăm dintr-o sursă lacunară — vor muri 30 de oameni din familiile de vază ale bulgarilor.⁴⁵ Epidemia pare să fi avut un efect mult mai mare decît cel amintit, întrucît pînă și matricola ce cuprindea numele preoților bisericii reformate din Deva, în perioada anilor 1579—1634, a ajuns să se distrugă, fiind părăsită.⁴⁶

Nemulțumirilor provenite din cauza asupririi sociale li se vor adăuga acum și cele de natură religioasă, sub forma unei dezbinări confesionale în sînul românilor transilvăneni.⁴⁷ Unirea, la începutul secolului al XVIII-lea, a unei părți a clericilor și credincioșilor ortodocși cu biserica Romei, va produce frecvente disensiuni și nemulțumiri. Biserica ortodoxă din Transilvania avea de întîmpinat, în epoca aceasta, greutăți și persecuții din partea autorităților locale, iar masele țărănești s-au ridicat hotărîte în apărarea ei. Ceea ce a determinat izbucnirea unor mișcări a fost, în fond, exploatarea țăranimii de către stăpînii de pămînt și aparatul de stat. La început, acțiunile îndreptate împotriva unirii au avut un caracter spontan, dar în 1744, ele s-au contopit într-o mișcare largă, prilejuită de agitația călugărului Visarion Sarai.⁴⁸ Propovăduind lupta împotriva unirii, el a ridicat în jurul său o numeroasă mulțime. La Dobra, acesta este primit cu căldură de către populație. S. Dragomir relatează că numărul țăranilor care-l însoțea pe Visarion Sarai „creștea mereu și de la Dobra pînă la Deva îl însoțiră, pe drumul de țară, și călăreții grănicerilor”.⁴⁹ În cele din urmă conducătorul acestei mișcări este prins de către autorități și înțemnițat. După o amănunțită cercetare a fost trimis sub o puternică escortă la Viena, unde i s-a pierdut urma.⁵⁰

În 1753, Johann Haller construiește o moară de hîrtie la Roșcani, pe domeniul Devei.⁵¹ În primii ani de funcționare s-au produs aici 637 de legături de hîrtie. Numărul lucrătorilor angajați permanent în procesul de fabricație al hîrtiei s-a ridicat la 5, în timp ce lucrările auxiliare erau acoperite prin robota iobagilor de pe domeniu.⁵²

Peste cîțiva ani, în 1756, la Deva va izbucni un mare incendiu. Din puținele date cunoscute aflăm că el va distruge prăvăliile negustorilor pînă în temelii, precum și alte clădiri.⁵³

⁴⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 185.

⁴⁵ A. Issekutz, *Adatok Déva XVIII-ik századi történetéhez*, în HTRTE, XIII, 1902, p. 83.

⁴⁶ I. Koncz, *Benkő József Hunyádmegyéről*, în HTRTE, XII, 1901, p. 108 ș.u.

⁴⁷ G. Barițiu, *op. cit.*, p. 407 ș.u.

⁴⁸ *Ist. României*, II, 1964, p. 511—512; B. Surdu, în AIIC, III, 1960, p. 152—3.

⁴⁹ S. Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, Sibiu, 1920, I, p. 156—157.

⁵⁰ B. Surdu, în AIIC, III, 1960, p. 152.

⁵¹ *Transilvania*, 1873, nr. 3, p. 26.

⁵² B. Surdu, în AIIC, VII, 1964, p. 181; *Ist. Rom.*, III, 1964, p. 413.

⁵³ A. Issekutz, *op. cit.*, p. 83.

Tot în legătură cu nemulțumirile create de unirea cu Roma, în anul 1752, la Deva va apare figura țaranului Oprea Miclăuș, un alt protestatar care fusese deja la împărăteasa Maria Tereza la Viena, unde și-a prezentat doleanțele. Devenit indezirabil, este arestat de autorități, detinut mai întâi la Sibiu, de unde este apoi transportat „fără zgomot, sub cea mai bună pază“ la Deva, iar de aici, „în mare taină“, avea să fie trecut mai târziu la „temnița de veci“, adică la închisoarea de la Kufstein.⁵⁴

Cîteva ani mai târziu, în 1759, o altă mișcare, condusă de călugărul Sofronie, zgudui rânduiala feudală din Transilvania. Prins și închis în temnița unui nobil din Bobilna, Sofronie a fost eliberat de o ceată numeroasă de țărani și s-a retras în Zarand.⁵⁵ Cu toate măsurile represive întreprinse de autorități, valul revoluționar cuprinse largi spații pe văile, Mureșului, Tirnavelor, „Pămîntului Crăiesc“, ținutul Făgărașului etc. În cele din urmă, această mișcare este înfrîntă, iar Sofronie a trecut peste munți în Țara Românească însoțit de un mare număr de iobagi. Deși în timpul mișcării Sofronie nu luase poziție în problema desființării relațiilor feudale, din corespondența trimisă din Țara Românească și interceptată de autorități, reiese clar speranța sa că o dată reîntors va putea nimici unirea cu Roma și stîrpi iobăgia.⁵⁶

În mișcarea largă a românilor transilvăneni desfășurată pentru obținerea unor drepturi de natură politică, socială și națională, al cărui program politic a fost fundamentat de către Ion Inochentie Micu⁵⁷, se încadrează și populația comitatului Hunedoara. Într-un memoriu al țăranilor din această zonă, înaintat în 1761 congregației nobiliare din Deva, se solicita obținerea unor drepturi și libertăți, argumentîndu-se că ei sînt locuitorii de baștină ai Transilvaniei, fiind „urmasii vechilor daci“.⁵⁸

De perioada tratată se leagă și începuturile exploatării zăcămintelor de cupru de la Deva. Un act al Tezaurariatului Minier, emis la Sibiu în 6 sept. 1766, vorbește despre existența unei topitorii de cupru la Deva.⁵⁹ În ce privește localizarea minei de cupru de la Deva, aflăm unele date dintr-o scrisoare a lui I. Born din 12 iulie 1770 care spune următoarele: „A doua zi după sosirea mea la Deva, am căutat mina de aramă, deschisă cu cîteva ani mai înainte, mină așezată între dealuri la o depărtare de trei sferturi de ceas de oraș“.⁶⁰

Pe baza acestor materiale documentare putem socoti anul 1766 ca dată de început a exploatării zăcămintelor cuprifere la Deva.

⁵⁴ G. Georgescu-Buzău, *Răscola de la 1784 a iobagilor din Transilvania*, București, 1962, p. 130.

⁵⁵ B. Surdu, în *AHC*, III, 1960, p. 154—155.

⁵⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 184, 189—190.

⁵⁷ *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, Ed. Acad. R.S.R., București, 1968, p. 21—22.

⁵⁸ *ibidem*.

⁵⁹ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond TM, 1767, doc. 39.

⁶⁰ I. Gál, *Néhány adat a dévai rézbányászai történetéhez*, în *HTRTÉ*, XX, 1910, p. 173—174.

Pentru extinderea lucrărilor la mina de cupru, în anul 1769 Tezaurariatul Minier alocă suma de 300 de florini.⁶¹ De asemenea, Fridvalszky menționează că șeful minei de aur de la Toplița a dat, în anul 1767, în partea vestică a dealurilor devene, peste minereu de aramă: dintr-un chintal (majă) de minereu s-au obținut 16 funți de aramă.⁶² Cîțiva ani mai tîrziu, în 1778, este amintită executarea unor lucrări pentru introducerea apei la mina din Deva.⁶³

La 27 august 1780, în cea mai călduroasă zi a lunii, apărură lăcustele oare, la Deva și în jur, nimiciră totul. Lupta împotriva lor era imposibilă în timpul zilei, în schimb nopțile reci făcură ca lăcustele să fie amorteite spre dimineată. La chemarea oficialităților, toți oamenii, bărbați, femei și copii, au ieșit cu ce apucară și au distrus o cantitate imensă de lăcuste pe care apoi le-au ars și îngropat.⁶⁴

Într-o monografie a Transilvaniei din 1780 sînt cuprinse importante date referitoare la comitatul Hunedoara și la orașul Deva.⁶⁵ Autorul constată că în comitat existau puțini maghiari, însă mulți români. Despre Deva spunea că este un oraș foarte vechi, de origine dacică. Contrar unor afirmații, orașul nu era împrejmuit cu ziduri. El avea trei biserici: „una de rit helvetic, una de rit romano-catolic (francisoani) și una de rit greco-oriental“. Tîrgul săptămînal se ținea simbăta. „Vinurile devene sînt vestite“ — zicea autorul — adăugînd că românii, după un rodnic cules de struguri, își arată cordialitatea față de ai lor, ca și față de străini, oferindu-le vin. Apoi continuă astfel: „Omul ar putea să creadă că în această parte a anului, în fiecare zi, se țin sărbătorile Meditrinalis (la Roma, la 11 octombrie, era serbată zeița medicinei Meditrinalis, n.a.), cu care prilej gustătorii de must obișnuiau să închine cuvîntînd: „vetus novum vinum bibo, veteres novo medeor“. („Beau vechiul vin nou și mă leuiesc cu noul vin vechi“).

De numele generalului Steinvile se leagă și colonizarea cîtorva familii de bulgari la Deva. Încă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, fugind de opresiunea turcească, grupuri compacte, deși nu prea mari, de bulgari din sudul Dunării, trecuți în parte la catolicism, și-au căutat loc de așezare în Transilvania. Împăratul Leopold I îi coloniză pe domeniul fîscului de la Vinț, acordîndu-le o serie de scutiri și favoruri.⁶⁶ Stimulați de această primire, în anul 1712, au venit de la Tîrgu-Jiu la Deva un număr de 43 de familii, iar ceva mai tîrziu încă 16 familii din părțile Craiovei.⁶⁷ Steinvile „s-a străduit din răspuțeri să promoveze propaganda catolică“⁶⁸ și astfel, extinzînd și asupra noilor veniți prevederile diplomației leopoldine, le acordă, la 10 septembrie 1716, o scrisoare de protecție, îngăduindu-le să-și aleagă cel mai bun teren agricol din domeniul

⁶¹ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond TM, 1769, doc. 47, f. 1—2.

⁶² I. Fridvalszky, *Mineralogia Magni Principatus Transilvaniae*, Kolozsvár, 1767, în HTRTE, XX, p. 175—176.

⁶³ HTRTE, XX, 1910, p. 180.

⁶⁴ A. Issekutz, op. cit., p. 83.

⁶⁵ J. Koncz, op. cit., p. 53—121.

⁶⁶ I. Moga, *Știri despre Bulgaria din Ardeal*, Cluj, 1930, passim.

⁶⁷ HTRTE, II, 1884, vol. II, p. 64.

⁶⁸ M. Schuster, op. cit., p. 51.

⁶⁹ idem, p. 49, 73—74.

fiscului, situat între canalul Cerna și Mureș.⁷⁰ Acest cartier, cunoscut în-deobște cu denumirea de „în Greci“, mai purtase cindva și denumirile de „orașul bulgarilor“, ca și pe cel de „orașul grecilor“. În cartier se dezvoltase, în acele timpuri, o destul de intensă viață comercială, deoarece aici⁷¹ pare să fi fost centrul comercial al orașului, întemeiat de negustori greci și macedoromâni. Mureșul curgea pe atunci, ca de altminteri și în secolul al XIX-lea, mult mai aproape de oraș (cam în imediata vecinătate a abatorului de azi), iar pe malul său se afla un port unde acostau plutele care transportau, încă din antichitate, vestita sare transilvană și multe alte produse.⁷² Acest lucru îl știm cu certitudine deoarece pe planul orașului Deva din 1751 este trecută zona de lângă Mureș cu denumirea de „Schifferstadt“, adică orașul corăbierilor. În plus, multe documente vorbesc despre deșele probleme ce le vor ridica corăbierii și plutăritul.⁷³ Mai statornică avea să fie denumirea de „în Greci“ pe care locuitorii au păstrat-o pînă astăzi.

În ultimele două decenii ale secolului XVIII, ținutul Hunedoarei, ca de altfel întreaga Transilvanie, este zguduit de puternice mișcări și frământări sociale, politice și naționale care clatină din temelii edificiul feudal. Marea răscoală populară de la 1784 de sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan, de o adincă semnificație socială și națională, a cuprins aproape întreg teritoriul Transilvaniei. Importante evenimente în desfășurarea răscoalei se leagă de localitatea Deva și împrejurimile ei. Întrucît ele au constituit obiectul unor studii aparte, ne vom mărgini în lucrarea de față a aminti doar atacul întreprins în zilele de 6—7 noiembrie 1784 de către țărani răsculați și lucrătorii de la minele din Certej asupra cetății, precum și ultimatumul lui Horea din 11 noiembrie, care sintetiza clar programul acestei mari ridicări a țăranimii iobage transilvănene.

Autoritățile nobiliare din Deva s-au dovedit deosebit de zeloase în pedepsirea răsculaților, zel căruia i-au căzut victimă, în primele zile după atacul cetății Deva, 86 de țărani răsculați căzuți prizonieri și condamnați după o sumară judecată. Tradiția spune că trupurile acestora au fost aruncate într-o groapă comună săpată undeva în spatele cetății, aproape de drumul ce duce la Dobra.

O primă încercare de localizare a mormîntului comun al martirilor născălei de la 1784 o face Fr. Hossu-Longin, care, împreună cu istoricul N. Densușianu, bazîndu-se pe tradiția orală păstrată cu privire la acest loc, reușesc o fixare a lui pe harta cadastrală a orașului Deva.⁷⁴ Pentru aflarea cu exactitate a locului respectiv considerăm necesar a se întreprinde în viitor o cercetare de arhivă, imbinată cu o săpătură arheologică, ale căror rezultate, sîntem convinși că vor aduce date noi privitoare la evenimentul desfășurat în deceniul opt al secolului al XVIII-lea.

⁷⁰ A. Issekutz, *op. cit.*, p. 78.

⁷¹ O. Floca, V. Suiaga, *Ghidul județului Hunedoara*, Deva, 1936, p. 69.

⁷² R. Vulcănescu, P. Simionescu, *Drumuri și popasuri străvechi*, București, 1974, p. 49, 54, 63; B. Bassa, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 141—148.

⁷³ Arh. St. Deva, *fond Comitat Hunedoara, doc. 1635—1773*.

⁷⁴ Fr. Hossu-Longin, *Amintiri din viața mea*, Cluj-Napoca, 1975, p. 242—244.

ANGABEN MIT BEZUG AUF DIE STADT DEVA UND DIE
DEVAER BURG IM XVIII. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die verkürzte Schilderung der in Deva stattgefundenen Ereignisse des XVIII. Jahrhunderts bietet uns Informationen über die damaligen sozialen und wirtschaftlichen Verhältnisse.

Anhand geschichtlicher Quellen macht der Verfasser manche Bemerkungen über die Konstruktionszeit und Konstruktionstechnik der Burg, die im Jahre 1269 zum ersten Mal dokumentarisch erwähnt ist.

Ausserdem finden wir Angaben über die Renovierungen der Burg.